

УДК 343.988(477)

І.В. Наумова

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ПОТЕРПІЛИ ВІД ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ У 2002–2013 РР.

У статті на основі даних державної статистичної звітності щодо злочинності визначаються основні кримінологічні ознаки осіб, які були у встановленому порядку визнані потерпілими від злочинів, учинюваних в Україні у 2002–2013 рр.

Ключові слова: потерпілі, злочинність, статистичні дані щодо злочинності.

В статье на основе данных государственной статистической отчетности о преступности определяются основные криминологические признаки лиц, которые были в установленном порядке признаны потерпевшими от преступлений в Украине в 2002–2013 гг.

Ключевые слова: потерпевшие, преступность, статистические данные о преступности.

In the paper on the basis of the state statistical reporting on crime are identified the major criminological characteristics of the individuals, who were according to the law recognized as the victims of crime in Ukraine in 2002–2013.

Keywords: victims, crime, crime statistics.

У літературі, присвяченій кримінологічному аналізу злочинності, основна увага зазвичай приділяється тенденціям і закономірностям злочинності, окремих груп і видів злочинів, осіб, які їх вчинили. Що стосується кримінологічної характеристики осіб, потерпілих від злочинів, то вона в таких роботах, як правило, відсутня [1–7]. Між тим, дослідження основних кількісних і якісних параметрів осіб, потерпілих від злочину, є, на наш погляд, важливою складовою кримінологічного аналізу злочинності. Воно дозволяє краще зрозуміти властивості самої злочинності, встановити закономірності злочинної поведінки, її взаємозв'язок з ознаками осіб, які стали їх жертвами, вийти на певні причинні зв'язки між такими ознаками та вчиненням щодо потерпілих злочинів.

Робота базується на аналізі даних державної статистичної звітності про потерпілих від злочинів в Україні за 2002–2013 рр. Більшу частину зазначеного періоду згідно з КПК 1960 р. потерпілим¹ визнавалася особа, якій злочином заподіяно моральної, фізичної або матеріальної шкоди, про що особою, яка провадить дізнання, слідчим, суддею винесено постанову, а судом – визначення (ст. 49) [8]. У 2013 р. вже набув чинності КПК 2012 р., у якому відтворювалося формулювання попереднього кодексу, але до числа потерпілих були додатково включені “юридичні особи, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди” (ч. 1 ст. 55) [9]. Оскільки визначення потерпілого від злочину було в обох зазначених КПК практично однаковим, а частка потерпілих – юридичних осіб, у 2013 р. складала лише 4,7% серед всіх потерпілих, тобто така їх кількість не могла істотно вплинути на загальні дані щодо стану та структури

¹ Далі за текстом ми будемо вживати терміни потерпілий, постраждалий, жертва як синоніми.

потерпілих, вважаємо цілком коректним аналізувати дані щодо потерпілих від злочинів за цей часовий проміжок як єдиний часовий ряд.

За результатами аналізу статистичних даних основні показники стану, структури та динаміки потерпілих в Україні протягом зазначених років виглядають наступним чином.

Протягом 2002–2013 рр. в країні щорічно в середньому реєструвалося близько 298840 осіб, що потерпіли від злочинів. Це у 1,6 рази менше, ніж середньорічна кількість зареєстрованих злочинів. Слід зауважити, що у статистичній звітності відсутні дані про кількість осіб, які постраждали від декількох злочинів і злочинів, за якими потерпілих не було виявлено, що робить загальну оцінку чисельності потерпілих менш точною.

Характер динаміки числа потерпілих природно збігається з характером динаміки загальної кількості зареєстрованих злочинів. У 2003 р. кількість потерпілих від злочинів зросла на 36,9 % (приріст кількості зареєстрованих злочинів склав 23,5 %), у 2004–2008 рр. вона постійно зменшувалася, в результаті чого в 2008 р. було зареєстровано 214848 потерпілих, що на 38,9 % менше, ніж у 2003 р. (зменшення зареєстрованих злочинів склало 30,9 %). У 2009 р. розпочалося постійне зростання як кількості злочинів, так і кількості потерпілих від них. Причому, якщо число зареєстрованих злочинів за три роки зросло на 34,2 %, то кількість потерпілих – на 59,7 %. Це зростання було обумовлено змінами, внесеними в 2009 р. до ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення, згідно з якими розкрадання шляхом крадіжки, шахрайства та привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем на суму більше 0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян вважається злочином [10]. Оскільки більшість таких злочинів – це так звані злочини з потерпілим, їх зростання спричинило відповідне зростання чисельності потерпілих. Що стосується значно вищих темпів приросту кількості потерпілих у ці роки порівняно з кількістю зареєстрованих злочинів, то це, ймовірно, пов'язано з поширенням серед працівників органів досудового розслідування більш лояльного ставлення до осіб, які постраждали від злочинів, і, відповідно, оптимізації процедури їх визнання в якості потерпілих.

У 2012 р. відповідно до тенденції зменшення кількості злочинів спостерігалося і зниження на 0,7 % кількості потерпілих, яка дорівнювала 340732². За останній рік розглядуваного періоду облік та реєстрація злочинів здійснювалися згідно з новим порядком, визначеним КПК 2012 р. та Положенням про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затвердженого наказом Генерального прокурора України № 69 від 17.08.2012 [11], що обумовило збільшення більшості показників злочинності. Внаслідок цього кількість потерпілих від злочинів у 2013 р. зросла на 8 % і дорівнювала 367934 особи.

Більшість потерпілих від злочинів становили чоловіки (у середньому 66,8 %), хоча за останні п'ять років спостерігається тенденція до інтенсивного зростання кількості жінок, які потерпіли від злочинів. Їх чисельність зросла з 61371 в 2008 р. до 152318 у 2013 р. (більше ніж у 2 рази). Кількість чоловіків у 2009–2013 рр. також переважно зростала, але значно нижчими темпами (+40,5 % до показника 2008 р.) і дорівнювала у 2013 р. 215616.

² У зв'язку з закриттям всіх форм державної статистичної звітності щодо злочинності за 2012 р. 20 листопада, в якості даних за цей рік нами використовуються розрахункові показники, отримані шляхом вирахування на основі статистичних даних за 01.01.2012–20.11.2012 середніх щоденних показників та їх множення на кількість днів у цьому році.

Така динаміка призвела до зміни часток потерпілих чоловічої та жіночої статі серед всіх потерпілих. Якщо у 2002 р. вони становили 69,1 % та 30,9 %, то у 2013 р. – 58,6 % та 41,4 %. Збільшення відсотка потерпілих-жінок обумовлено тим, що завдяки цим змінам у законодавстві частіше стали порушуватися кримінальні справи за злочинами, жертвами яких стають переважно жінки. Передовсім це крадіжки всіх видів, зокрема кишенькові крадіжки. Жінки частіше, ніж чоловіки, ставали жертвами зґвалтувань (84,1 % у середньому за 2002–2013 рр.) та торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини (71,1 %). Також значною була їх частка серед постраждалих, особливо в останні роки, від грабежів (38,0 % – в середньому, 53,6 % – в 2013 р.), крадіжок (35,1 % та 42,0% відповідно) та розбійних нападів (32,3 % та 44,9%).

Кількість неповнолітніх, потерпілих від злочинів, за перші чотири роки аналізованого періоду, збільшилася з 6648 осіб у 2002 р. до 13587 у 2005 р., тобто більше ніж у 2 рази. За наступні три роки їх кількість знизилася до 10257 осіб в 2008 р. У 2009–2011 рр. вона залишалася приблизно на цьому ж рівні, а за останні 2 роки аналізованого періоду знизилася на 19,3 % та 23,2 % відповідно і дорівнювала у 2013 р. 6596. Частка неповнолітніх серед усіх потерпілих від злочинів у 2002–2007 рр. зросла з 2,6 % до 5,2 %, а в наступні роки істотно знизилася і у 2013 р. дорівнювала 1,8 %.

Неповнолітні складали п'яту частину всіх потерпілих від зґвалтувань і вирагань. Також помітним був відсоток неповнолітніх серед постраждалих від торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини (в середньому 9,2 %) та грабежів (8,0 %).

Серед представлених у статистичній звітності окремих категорій потерпілих, виділених за родом занять, частіше за інших жертвами злочинів ставали пенсіонери. Їх середня чисельність в 2002–2013 рр. становила 27894 осіб, тобто 9,1 % всіх потерпілих від злочинів. Далі йдуть керівники підприємств – 3724 (1,2 %); лікарі – 1438 (0,5 %); працівники ОВС – 1190 (0,4 %); військовослужбовці – 397 (0,1 %); працівники засобів масової інформації – 119, з них журналісти – 37; працівники адвокатури – 124; працівники прокуратури – 107; працівники судів – 96; працівники пошти – 104; працівники СБУ – 58 та депутати всіх рівнів – 51 особа.

Протягом аналізованого періоду щорічно жертвами злочинів ставали в середньому 1980 іноземних громадян, що становить 0,7 % всіх осіб, що потерпіли від злочинів. Звертає на себе увагу проміжок часу, коли відбувалося інтенсивне зростання числа потерпілих цієї категорії. Протягом 2009–2012 рр. їх кількість збільшилась з 1359 до 3675, тобто у 3,1 рази. Таке зростання, ймовірно, обумовлено суттєвим збільшенням у ці роки числа крадіжок. У 2013 р. чисельність зазначених осіб знизилась до 2930, що на 20,3 % менше від показника попереднього року.

Для розподілу осіб, що потерпіли від злочинів, за видами посягань були характерними наступні тенденції.

Переважно зменшувалася кількість потерпілих, які постраждали від тяжких та особливо тяжких злочинів. У 2002 р. їх нараховувалося 155442, у наступному році – 204664, а у 2013 р. цей показник знизився до 119249, тобто в 1,7 рази. Відповідно, частка потерпілих від цих злочинів серед загальної кількості потерпілих скоротилася за аналізований період з 60,5 % до 32,4 %. Така тенденція обумовлена процесом зменшення ступеня тяжкості зареєстрованих злочинів, який спостерігався в Україні протягом аналізованого періоду.

Більшість потерпілих стали жертвами крадіжок (55,0 % серед всіх потерпілих в середньому за 2002–2013 рр.). Після зростання у 2003 р. чисельності осіб,

потерпілих від цього злочину, з 147134 до 206160, протягом наступних п'яти років мало місце їх суттєве зниження, в результаті якого у 2008 р. було зареєстровано 93838 таких осіб. Через вказані вище зміни в законодавстві про відповідальність за крадіжки у наступні три роки їх кількість зросла більше ніж у 2,5 раза і у 2011 р. дорівнювала 229001, що є найвищим показником за весь період, який аналізується. У наступному році чисельність постраждалих від крадіжок залишилась практично на рівні попереднього року, а у 2013 р. зменшилася на 15,1 %, і дорівнювала 193958.

Другою за чисельністю групою потерпілих є особи, що постраждали від грабежів (10,4 %). Кількість жертв грабежу у 2003–2005 рр. зросла з 20149 до 47360 осіб, тобто більше ніж у 2,5 раза, а їх частка серед всіх потерпілих збільшилася з 7,8 % до 15,3 %. У наступні роки число потерпілих від цього злочину постійно зменшувалося і дорівнювало у 2013 р. 19814, що складало 5,4 % всіх потерпілих.

У середньому 4,5 % серед всіх потерпілих від злочинів становили особи, які постраждали від дорожньо-транспортних пригод (ДТП). Кількість таких осіб протягом 2005–2007 рр. збільшилася з 11117 до 16553 (+48,2 %). У наступні 3 роки спостерігалася сприятлива тенденція до суттєвого зменшення числа жертв ДТП, в результаті чого їх кількість знизилася у 1,8 раза і становила 9232 особи. У 2011–2013 рр. вона зростала щороку в середньому на 10 % і у 2013 р. дорівнювала 12497 постраждалих осіб. Частка таких осіб серед всіх потерпілих у 2007 р. становила 7,2 %, у 2010 р. знизилася до 2,9 %, а у 2013 р. дорівнювала 3,4 %.

Жертвами розбоїв щороку ставало у середньому 1,8 % всіх потерпілих від злочинів. У 2003–2005 рр. їх кількість збільшилася з 5338 до 7006 осіб (+31,2 %), а в наступні роки постійно знижувалась і у 2013 р. дорівнювала 2573, тобто скоротилася порівняно з показником 2005 р. у 2,7 раза. Частка зазначених осіб серед всіх жертв злочинів протягом 2002–2007 рр. коливалася в межах 1,7–2,6 %, а в наступні роки постійно зменшувалась і у 2013 р. становила 0,7 %.

Майже така ж кількість осіб постраждала протягом аналізованого періоду від умисних тяжких тілесних ушкоджень (1,7 %). Їх чисельність після незначного зростання у 2003 р. з 5898 до 6344 (+7,6 %) у наступні роки переважно скорочувалась і у 2013 р. дорівнювала 2515 осіб, що на 60,4 % менше, ніж у 2003 р.

Для чисельності жертв умисних вбивств та замахів на вбивства (1,1 %) протягом 2003–2012 рр. була характерна тенденція до зменшення. Якщо у 2002 р. вона становила 4574 особи, то у 2012 р. – 2500, тобто в 1,8 раза менше. У 2013 р. кількість вбитих зросла на 16,7 % і дорівнювала 2918 осіб, що, ймовірно, пов'язано з фіксацією за новими правилами реєстрації та обліку злочинів певної кількості природних смертей як умисних вбивств з наступною затримкою у часі прийняття рішення щодо закриття кримінального провадження за такими фактами. Частка потерпілих від злочинів цього виду зменшилася з 1,8 % у 2002 р. до 0,7 % у 2012 р., а у 2013 р. складала 0,8 % серед всіх потерпілих від злочинів.

Серед всіх потерпілих від злочинів менше одного відсотка становили особи, що постраждали від згвалтувань (в середньому 0,3 %) та торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини (0,1 %).

Необхідно зазначити, що у статистичній звітності перелік злочинів від яких постраждали потерпілі, є неповним. Так, в ній відсутні дані про потерпілих від таких поширених посягань, як шахрайство, хуліганство тощо.

В окрему категорію у статистичній звітності виділяються особи, які загинули від злочинів. В Україні у 2002–2007 рр. щорічно в середньому гинуло в результаті злочинів 9806 осіб, що складало 3,4 % серед всіх потерпілих від злочинів.

Починаючи з 2008 р., кількість загиблих від злочинів постійно скорочувалася і у 2013 р. становила 5615 осіб, що менше, ніж у 2007 р. на 42,7 %. Їх частка в загальній кількості потерпілих від злочинів знизилася до 1,5 %.

Найбільша кількість загиблих були жертвами ДТП. Їх число зростало протягом 2004–2007 рр. і в 2007 р. дорівнювало 4320 осіб (44,1 % усіх загиблих від злочинів). Протягом наступних чотирьох років цей показник зменшувався і у 2010 р. становив 2222 (36,6 %). У 2011–2012 рр. чисельність жертв ДТП зросла на 18,3 % та 13,4% відповідно і склала наприкінці цього дворіччя 2982 (46,7 %). В останньому році розглядуваного періоду відбулося скорочення кількості таких осіб до 2276 (–23,7 % до рівня попереднього року).

Розподіл загальної кількості осіб, які загинули протягом 2002–2013 рр. внаслідок злочинів, за родом занять та іншими соціальними ознаками виглядає так: пенсіонери – 8754, керівники державних підприємств – 1194, іноземці – 1101, керівники приватних підприємств – 1009, працівники ОВС – 384, військовослужбовці – 120, лікарі – 110, працівники прокуратури та депутати всіх рівнів – по 31, листоноші – 21, працівники судів – 20, працівники державних адміністрацій – 18, працівники ЗМІ – 16, працівники Служби безпеки України – 8, адвокати – 7.

Таким чином, в Україні з 2009 р. розпочалася тенденція до збільшення кількості осіб, що потерпіли від злочинів, яка триває донині. Таке зростання викликане змінами, внесеними в 2009 р. в законодавство України, згідно з якими розкрадання у вигляді крадіжки, шахрайства та привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем на суму більше 0,2 неоподатковуваного мінімуму доходів громадян вважається злочином, а також покращанням діяльності органів досудового розслідування злочинів щодо реєстрації потерпілих.

У структурі потерпілих від злочинів за статтю переважають чоловіки, але в останні 5 років спостерігається помітне зростання частки жінок (2002 р. – 30,9 %, 2013 р. – 41,4 %). Жінки частіше, ніж чоловіки, стають жертвами зґвалтувань і торгівлі людьми. Також значною є їх частка серед постраждалих від грабежів і крадіжок.

Частка неповнолітніх серед усіх потерпілих від злочинів була незначною (у середньому 3,5 %) і впродовж останніх років аналізованого періоду спостерігалася її скорочення (2013 р. – 1,8 %). Неповнолітні складають більше 20 % від усіх постраждалих від зґвалтувань і вимагань. Значним є відсоток неповнолітніх серед постраждалих від торгівлі людьми, або іншої незаконної угоди щодо людини і грабежів.

Серед осіб різних категорій, виділених за родом занять і іншими соціальними ознаками, жертвами злочинів найчастіше ставали пенсіонери.

Більше половини осіб, які потерпіли від злочинів, є жертвами крадіжок. Суттєвим є відсоток осіб, які постраждали від грабежів та ДТП.

Частка загиблих в загальній кількості потерпілих від злочинів була незначною (у середньому 2,9 %) і за останні 6 років істотно зменшилася. Найбільшу кількість загиблих склали жертви ДТП та умисних вбивств.

Наведений аналіз свідчить про обмеженість даних щодо осіб, які потерпіли від злочинів, що містяться у розділі 7 “Єдиного звіту про кримінальні правопорушення” (форма № 1). Ми вважаємо за необхідне підтримати вже висловлену у кримінологічній літературі пропозицію щодо розроблення нової форми статистичної звітності “Звіт про осіб, які потерпіли від злочинів” [12, с. 66; 13, с. 391–392]. На наш погляд, було б доцільно включити до цієї форми статистичної звіт-

ності ті ж соціально-демографічні показники, що містяться у “Звіті про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення” (форма № 2), що дозволило б здійснити всебічне порівняння характеристики осіб, які вчинили злочини, та тих, що потерпіли від них. Було б корисно також відобразити в ньому показники, які б відбивали стан відносин між потерпілим і злочинцем (незнайомий, знайомий по роботі, знайомий за місцем проживання, родич, член сім’ї). Для створення такої форми звітності буде необхідно також доповнити ЄРДР віртуальною карткою на особу, яка потерпіла від злочину. Це б дозволило суттєво розширити наявну інформацію щодо осіб, які потерпіли від злочинів, та поглибити їх кримінологічну характеристику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандурка А.М. Преступность в Украине : причины и противодействие : Монография / А.М. Бандурка, Л.М. Давыденко. – Х. : Основа, 2003. – 368 с.
2. Литвак О.М. Держава і злочинність : Монографія / О.М. Литвак. – К. : Атіка, 2004. – 304 с.
3. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В.В. Лунеев. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 912 с.
4. Юзиханова Э.Г. Тенденции и закономерности преступности в субъектах Российской Федерации : монография / Э.Г. Юзиханова. – Тюмень : Тюменский юридический инст. МВД России, 2007. – 274 с.
5. Комплексный анализ преступности и прогноз ее развития на территории Российской Федерации и Украины до 2013 года : монография / А.Л. Ситковский, Г.Ю. Лесников, О.Р. Афанасьева, А.Г. Кулик, И.В. Наумова. – М. : ФГКУ “ВНИИ МВД России”, 2011. – 144 с.
6. Кулик О.Г. Злочинність в Україні : тенденції, закономірності, методи пізнання : Монографія / О.Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 288 с.
7. Кулик О.Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття : Монографія / О.Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 272 с.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України : затверджений Законом Української РСР від 28 грудня 1960 р. № 1000-05 з наступними змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : затверджений Законом України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI з наступними змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення : затверджений Законом України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X з наступними змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.
11. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/pd.html?_m=publications&_t=rec&id=110522.
12. Джужа О. Джерела кримінологічної інформації про стан злочинності в / О. Джужа, Д. Голосніченко, А. Кирилук // Право України. – 2003. – № 12. – С. 65–70.
13. Кулик О.Г. Злочинність в Україні : теорія і практика кримінологічного дослідження [Текст] : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / О.Г. Кулик ; ДНДІ. – К., 2013. – 681 с.

Отримано 07.04.2014